

Melania Skalik

ORCID: 0000-0003-4483-6718

Uniwersytet Wrocławski

<https://doi.org/10.19195/1733-5779.44.6>

Prawnomiędzynarodowe instrumenty ochrony osób LGBT. Wybrane zagadnienia

JEL Classification: K33, K38, K39

Słowa kluczowe: prawa LGBT, dyskryminacja, równość, prawo międzynarodowe, prawo Unii Europejskiej

Keywords: LGBT rights, discrimination, equality, international law, European Union law

Abstrakt: Przedmiotem niniejszego opracowania jest analiza przepisów dotyczących protekcji osób nieheteronormatywnych na gruncie regulacji międzynarodowych w konfrontacji z rzeczywistym stosowaniem tych przepisów w porządkach krajowych, a tym samym — z faktyczną ochroną osób LGBT. Dla przekrojowego przedstawienia problemu najważniejsze przepisy dotyczące protekcji osób nieheteronormatywnych zostały poddane analizie zarówno na gruncie prawa międzynarodowego, jak i na poziomie Rady Europy oraz Unii Europejskiej. Natomiast system interamerykański znajduje się poza obszarem przedmiotowego artykułu z uwagi na swoją odrębną specyfikę.

International-law instruments for the protection of LGBT persons: Selected Issues

Abstract: The subject of this study is an analysis of the provisions on the protection of non-heteronormative people on the basis of international regulations in the context of their actual application in national laws, and thus with the actual legal protection of LGBT people. For a cross-sectional presentation of the problem, the most important provisions regarding the protection of non-heteronormative people have been analyzed on the basis of international law, as well as at the level of the Council of Europe and the European Union. The inter-American system, on the other hand, is outside the scope of this article due to its separate specificity.

1. Wprowadzenie

Niniejsze opracowanie zostało poświęcone porównaniu obowiązujących norm międzynarodowych i europejskich w zestawieniu z faktycznym realizowaniem przepisów mających na celu protekcję osób LGBT w porządkach krajowych.

W pierwszej kolejności należy wyjaśnić, że tytułowy skrót LGBT występuje w różnych odmianach i konfiguracjach, takich jak LGBTI, LGBTQ bądź LGBT+, każdorazowo zachowuje jednak człon LGBT, stanowiący połączenie słów: *Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender*. Celem tych konfiguracji jest objęcie zakresem także osób interseksualnych (I), niepewnych swojej orientacji (Q) oraz wszystkich, którzy sprzymierzają się w walce o prawa tej grupy społecznej (+).

Mimo że jedną z podgrup stanowią osoby transseksualne, z uwagi na ich szczególnie odmienną i specyficzną sytuację prawną niniejsze opracowanie nie zawiera omówienia regulacji w tym zakresie.

2. Zakaz dyskryminacji ze względu na orientację seksualną i tożsamość płciową w regulacjach prawa — ONZ

Mechanizmy dotyczące ochrony praw człowieka, a co za tym idzie — zakaz dyskryminacji, oczywiście nie ograniczają się jedynie do Europy. W tym zakresie istotny jest przede wszystkim znaczący dorobek prawa międzynarodowego, utworzony przez Organizację Narodów Zjednoczonych (dalej: ONZ). Jak wskazano powyżej, niewątpliwie zakaz dyskryminacji w prawie międzynarodowym jest bezpośrednio związany z prawami człowieka. Już preambuła do Karty Narodów Zjednoczonych¹ wzywała do równouprawnienia mężczyzn i kobiet. Jako cel ONZ w art. 1 pkt 3 Karty Narodów Zjednoczonych wskazano z kolei działanie na rzecz praw człowieka bez względu na płeć, język i wyznanie.

2.1. Powszechna deklaracja praw człowieka

Analizę źródeł prawa w zakresie przeciwdziałania dyskryminacji należałoby zacząć od aktu o fundamentalnym znaczeniu dla tego systemu ochrony, a mianowicie od Powszechnej deklaracji praw człowieka, ustanowionej w 1948 roku (dalej: Deklaracja)². Już w samej preambule można zauważyć wezwanie do równego traktowania wszystkich jednostek. We wstępie znajdują się wskazania, w których myśl „podstawą wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie jest uznanie przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków wspólnoty ludzkiej”. Ponadto z Deklaracji wynika, że równość i wolność mają charakter pierwotny. W art. 1 wskazano bowiem, że wszyscy ludzie rodzą się wolni, a także równi pod względem godności oraz praw. Z kolei w art. 2 ujęto otwarty katalog przyczyn mogących stanowić źródło dyskryminacji. W myśl tego przepisu każdemu człowiekowi przysługują wszystkie prawa i wolności zawarte w Deklaracji bez względu na jakiekolwiek różnice rasy, koloru skóry, płci, języka, wyznania, poglądów politycznych i innych, narodowości, pochodzenia społecznego, majątku, urodzenia lub jakiegokolwiek innego stanu. Na to, że nie jest to

¹ Dz.U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90 ze zm.

² Cyt. za: *Prawo międzynarodowe publiczne. Wybór dokumentów*, red. A. Przyborowska-Klimczak, Lublin 1996, s. 154.

katalog zupełny, wskazuje ostatni fragment analizowanego przepisu odnoszący się również do „innego stanu”. Kolejne przepisy regulują prawa do życia, wolności i bezpieczeństwa, zakaz niewolnictwa oraz tortur i niehumanitarnego traktowania, a także prawo do uznawania osobowości prawnej każdego człowieka. Na szczególną uwagę zasługuje przy tym art. 7 Deklaracji, w którym ustanowiono regułę równouprawnienia, wskazując, że wszyscy są równi wobec prawa i mają prawo do ochrony przed jakąkolwiek dyskryminacją bez jakiegokolwiek różnicowania. Ponadto wszyscy mają prawo do jednakowej ochrony przed jakąkolwiek dyskryminacją będącą pogwałceniem Deklaracji. Co istotne, prawo do ochrony przysługuje również w przypadku narażenia na taką dyskryminację, a nie tylko w przypadku jej doznania. Można więc uznać, że jest to szeroki zakres praw.

W myśl ostatniego przepisu Deklaracji — art. 30 — żadnego z postanowień tego aktu prawnego nie można rozumieć jako przyznającego któremukolwiek z państw bądź którejkolwiek z grup i osób prawa do podjęcia działalności lub wydawania aktów zmierzających do obalenia któregoś z praw i którejkolwiek z wolności zawartych w niniejszej Deklaracji.

2.2. Umowy międzynarodowe

W 1966 roku na forum ONZ przyjęto (otwarto do podpisu) dwie umowy międzynarodowe oparte na regulacjach zawartych w Deklaracji, a mianowicie: Międzynarodowy pakt praw obywatelskich³ (dalej: MPPOiP) oraz Międzynarodowy pakt praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych⁴ (dalej: MPPGSiK). Choć kryterium orientacji seksualnej nie jest określone wprost w powyższych dokumentach, to jednak można w nich upatrywać źródła zakazu dyskryminacji ze względu na tę cechę.

Choć — jak wskazano powyżej — zakaz dyskryminacji ze względu na orientację seksualną nie jest ujęty wprost w żadnej z przedstawionych umów, zarówno w dorobku Komitetu Praw Człowieka, jak i Komitetu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, organy uznawały, że orientacja seksualna stanowi przesłankę „płeć” bądź „inne okoliczności”. Zakwalifikowanie orientacji seksualnej jako objętej przesłanką „inne okoliczności” w komentarzu ogólnym nr 20 wyraził Komitet Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, który zauważył, że państwa powinny zapewnić jednostki co do tego, że orientacja seksualna nie będzie przeszkodą do realizacji praw wynikających z Paktu. Na podobnym stanowisku stały Komitet Przeciwno Torturom, Komitet Praw Dziecka oraz Komitet do spraw Likwidacji Dyskryminacji Kobiet.

Z kolei Komitet Praw Człowieka prezentował podejście głoszące, że odwołanie do płci ujęte w art. 2 ust. 1 MPPOiP powinno być rozumiane w sposób, który pozwala objąć swoim zakresem orientację seksualną.

³ Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167.

⁴ Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169.

3. Zakaz dyskryminacji ze względu na orientację seksualną i tożsamość płciową w regulacjach prawa — Rada Europy

W europejskiej przestrzeni prawnej najważniejszym dokumentem w tym zakresie jest Europejska konwencja praw człowieka (dalej: EKPC). Dokument ten został przyjęty przez państwa członkowskie Rady Europy 4 listopada 1950 roku dla realizacji celów zapisanych w preambule oraz statucie Rady Europy — propagowania praw człowieka i rozwoju społecznego. Treść dokumentu oparto na Deklaracji przyjętej przez ONZ⁵. Co istotne, EKPC odgrywa ważną rolę w unijnym porządku prawnym, bowiem zgodnie z art. 6 ust. 3 Traktatu o Unii Europejskiej (dalej: TUE) prawa podstawowe, które zostały zagwarantowane Konwencją, a także wynikające z tradycji konstytucyjnych wspólnych dla państw członkowskich, stanowią część prawa Unii Europejskiej (dalej: UE) jako ogólne zasady prawa. Ponadto konieczność uwzględnienia zapisów EKPC przez UE jest podkreślona przez orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (dalej: TSUE), które spośród umów międzynarodowych w obszarze praw człowieka przypisuje szczególną wagę EKPC⁶. Co jednak istotne, TSUE wskazywał niejednokrotnie, że EKPC nie stanowi aktu obowiązującego w prawie unijnym. Przykładem obrazującym taki stosunek TSUE był wyrok w sprawie *Åklagaren v. Fransson*⁷. W punkcie 44 orzeczenia Trybunał jednoznacznie podkreślił, że:

w odniesieniu do skutków, jakie sąd krajowy powinien wywieść ze sprzeczności między prawem krajowym a EKPC, należy przypomnieć, że jakkolwiek zgodnie z art. 6 ust. 3 TUE prawa podstawowe chronione na mocy EKPC są częścią prawa Unii jako jego zasady ogólne i jakkolwiek art. 52 ust. 3 karty nakazuje prawom chronionym na mocy karty odpowiadającym prawom chronionym na mocy EKPC przypisywać takie samo znaczenie i takie same skutki, jakie mają prawa ujęte we wspomnianej konwencji, to jednak konwencja ta, do czasu przystąpienia do niej Unii, nie stanowi aktu prawnego formalnie obowiązującego w porządku prawnym Unii. W związku z tym prawo Unii nie reguluje stosunków między EKPC a porządkami prawnymi państw członkowskich ani nie określa skutków, jakie sąd krajowy powinien wywieść ze sprzeczności między normą prawa krajowego a prawami chronionymi na mocy tej konwencji.

4. Zakaz dyskryminacji ze względu na orientację seksualną i tożsamość płciową w regulacjach prawa — UE

4.1. Prawo pierwotne

4.1.1. Regulacje traktatowe

Pierwsze regulacje dotyczące dyskryminacji ustanowione przez wspólnotę europejską dotyczyły zakazu dyskryminacji ze względu na przynależność pań-

⁵ <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html> (dostęp: 21.05.2022).

⁶ *Prawo antydyskryminacyjne w Unii Europejskiej*, red. A. Zawidzka-Łojek, A. Szczerba-Zawada Warszawa 2015, s. 54.

⁷ Wyrok TSUE z dnia 26 lutego 2013 roku w sprawie C-617/10, EU:C:2013:105.

stwowa⁸, co ma z wiązek z tym, że integracja europejska w pierwszym rzędzie obejmowała współpracę gospodarczą. Zatem pierwszoplanowym celem państw założycielskich było zacieśnienie współpracy gospodarczej⁹. Dopiero z czasem na zakaz dyskryminacji zaczęto spoglądać nie tylko przez pryzmat czynnika znaczącego dla integracji gospodarczej, lecz także jako na zasadę nieodzownie powiązaną z ochroną praw człowieka¹⁰. W art. 119 Traktatu ustawiającego Europejską Wspólnotę Gospodarczą (dalej: TEWG) uregulowano zakaz dyskryminacji ze względu na płeć.

Z biegiem czasu zaczęto zauważać potrzebę uregulowania kwestii związanych ze zwalczaniem dyskryminacji również w zakresie innych kryteriów niż przynależność państwowa. Na skutek tego do Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską (dalej: TWE) włączono nową regulację, która stanowiła podstawę do podejmowania działań mających na celu zwalczanie dyskryminacji również ze względu na inne czynniki. I tak w art. 13 TWE przyznano upoważnienie na rzecz Rady do podejmowania środków niezbędnych dla zwalczania dyskryminacji ze względu na płeć, rasę lub pochodzenie etniczne, religię lub światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną. Uprawnienie Rady było jednak obwarowane pewnymi ograniczeniami. Po pierwsze, Rada musiała działać bez uszczerbku dla innych postanowień Traktatu i w granicach kompetencji powierzonych na rzecz Wspólnoty. Po drugie, Rada mogła podejmować środki jednomyślnie na wniosek Komisji oraz po konsultacji z Parlamentem Europejskim. W obecnym brzmieniu przepis ten ujęty w art. 19 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej (dalej: TFUE) nie wymaga od Rady konsultacji z Parlamentem Europejskim, niemniej jednak konieczne jest zastosowanie jednego z wariantów procedury ustawodawczej, uzależnionej od wyrażenia zgody przez Parlament. Niezbędność środków podejmowanych przez Radę winna być badana wyłącznie pod kątem osiągnięcia celu, jakim jest zwalczanie dyskryminacji ze względu na kryteria ujęte w art. 19 TFUE. Dokonywanie takiej oceny należy do wszystkich organów, które uczestniczą w procesie podejmowania tych środków¹¹.

Przepis ten nie wywołuje więc bezpośrednich skutków prawnych. Takie twierdzenie znajduje potwierdzenie w stanowisku TSUE, który w swojej praktyce nie uznawał tego przepisu za źródło zakazu dyskryminacji¹², odwołując się przy

⁸ P. Filipek, Ł. Połatyński, N. Żytewicz, *Równe traktowanie w życiu społecznym. Wybrane zagadnienia prawa europejskiego i polskiego*, Kraków 2008, s. 16.

⁹ K. Machowicz, *Ochrona praw człowieka w Rzeczypospolitej Polskiej na tle standardów europejskich*, Lublin 2008, s. 20.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ A. Wróbel, *Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Komentarz*, t. 1, Warszawa 2012, s. 419–420.

¹² <http://www.agediscrimination.info/case-reports/2011/9/8/hennigs-v-eisenbahn-bundesamt-and-land-berlin-v-mai> (dostęp: 10.05.2022).

tym do zapisów art. 21 Karty praw podstawowych (dalej: KPP) czy dyrektywy 2000/78.

Podsumowując: należy uznać, że normy wynikające z obydwu opisanych wyżej przepisów same nie regulują zakazu dyskryminacyjnego traktowania, a jedynie wyznaczają ramy walki z dyskryminacją ze względu na kryteria wymienione w ich treści¹³.

4.1.2. Karta praw podstawowych

Za źródło prawa pierwotnego w zakresie zakazu wszelkiej dyskryminacji uważa się również wspomnianą wyżej KPP, która w tytule III poświęcona jest równości. Jest to pierwszy dokument o charakterze międzynarodowym zakazujący różnicowania ze względu na orientację seksualną. Początkowo nie był to dokument wiążący — niemniej jednak stał się takim 1 grudnia 2009 roku, a więc po wejściu w życie traktatu z Lizbony¹⁴. Postanowienia KPP są wiążące dla instytucji UE, zaś w zakresie państw członkowskich karta — w myśl art. 51 ust. 1 — ma zastosowanie wtedy, gdy państwa te stosują prawo Unii. Zgodnie z brzmieniem artykułu 6 TUE w brzmieniu przyjętym na mocy traktatu z Lizbony KPP ma taką samą moc prawną jak traktaty. KPP dzięki nadaniu jej mocy wiążącej odgrywa fundamentalną rolę dla przestrzegania praw podstawowych przez wszystkie państwa członkowskie oraz organy i instytucje Unii¹⁵.

4.2 Prawo wtórne

Na poziomie europejskim impulsem do uregulowania kwestii związanych z przeciwdziałaniem dyskryminacji ze względu na orientację seksualną była sprawa *J. Dudgeon v. Zjednoczone Królestwo* (1981), rozpatrywana przez Europejski Trybunał Praw Człowieka (dalej: ETPCz)¹⁶. Sprawa dotyczyła homoseksualnego obywatela Irlandii Północnej, w którego mieszkaniu policja znalazła korespondencję z innym homoseksualistą. W owym czasie stosunki homoseksualne były uznawane przez ustawodawstwo Irlandii Północnej za przestępstwo. Jeffrey Dudgeon, który występował w sprawie jako skarżący, podnosił, że doznał uczucia strachu oraz rozpacz, a także prześladowania i szantażu w związku z istnieniem takiego prawa. Ponadto kwestionował zasadność prowadzonego przeciwko niemu śledztwa w przedmiocie czynności homoseksualnych z innymi mężczyznami. Zdaniem Dudgeona władze Irlandii Północnej, zakazując dobrowolnych praktyk homoseksualnych między dorosłymi osobami, dokonywały poważnej ingerencji w poszanowanie życia prywatnego. Przeciwna strona postępowania broniła swo-

¹³ *Prawo antydyskryminacyjne w Unii Europejskiej...*, s. 45.

¹⁴ *Ibidem*, s. 257.

¹⁵ *Ibidem*, s. 47.

¹⁶ *O prawach człowieka. Księga jubileuszowa Profesora Romana Wieruszewskiego*, red. G. Baranowska *et al.*, Warszawa 2017, LEX.

jego stanowiska, postulując, że celem przepisów obowiązujących w Irlandii Północnej jest ochrona moralności społeczeństwa. TSUE przyznał rację skarżącemu, wskazując, że uregulowanie zarówno homoseksualnych, jak i heteroseksualnych zachowań powinno obejmować sytuacje, w których dochodzi do deprawacji oraz wykorzystywania innych osób. Jednocześnie organ podkreślił, że takie regulacje nie mogą dotyczyć dobrowolnych stosunków seksualnych pomiędzy dorosłymi ludźmi. ETPCz stwierdził, że zakaz dobrowolnych stosunków homoseksualnych jest naruszeniem EKPC, a co za tym idzie — narusza gwarantowane przez konwencję prawo do prywatności. Orzeczenie organu zostało wykorzystane jako argument dla deputowanych do Parlamentu Europejskiego do sporządzenia raportu przedstawiającego sytuację gejów i lesbijek w państwach europejskich. W 1986 roku przyjęto dwie rezolucje, w których odniesiono się do kwestii orientacji seksualnej będącej przesłanką prowadzącą do przemocy oraz nietolerancji, a mianowicie: Resolution on the rise of fascism and racism in Europe¹⁷ i Resolution on violence against women¹⁸.

W 1994 roku swój bezpośredni udział w reformach prawnych w zakresie dyskryminacji homoseksualistów miała frakcja Zielonych. Raport przygotowany przez członkinię frakcji Claudię Roth został przyjęty przez Parlament Europejski. W dokumencie wezwano do eliminacji wszelkiego rodzaju dyskryminacji w prawie karnym, prawie cywilnym, prawie pracy oraz prawie handlowym i prawie umów. Ponadto postulowano zwiększenie intensywności ochrony praw człowieka oraz dokonanie jej instytucjonalizacji, która miałaby nastąpić przez utworzenie jednej wspólnotowej instytucji. Zgodnie z postulatami instytucja miałaby stać na straży równego traktowania wszystkich obywateli, bez względu na orientację seksualną, religię, narodowość, płeć, kolor skóry czy inne czynniki. Rezolucja przyjmująca raport wzywała wszystkie państwa członkowskie do zniesienia krajowych przepisów, które penalizowały intymne stosunki między osobami tej samej płci. Co szczególnie istotne, raport zawierał rekomendacje dotyczące zakończenia wszelkiego rodzaju dyskryminacji ze względu na orientację seksualną w przepisach i praktykach prawnych w zakresie zabezpieczeń społecznych, w tym świadczeń socjalnych, adopcji dzieci, spadkobrania czy najmu mieszkań. Ponadto raport ten był istotny również ze względu na fakt, że jako jeden z pierwszych definiował orientację seksualną. Rezolucja wzywała Komisję Europejską do przygotowania dyrektywy zwalczającej dyskryminację ze względu na orientację seksualną.

Brak przepisów jednoznacznie odnoszących się do tego rodzaju dyskryminacji skutkował negatywnymi orzeczeniami TSUE w zakresie tej problematyki. Niemniej jednak podejmowano próby wykorzystywania przepisów dyrektyw odnoszących się do dyskryminacji ze względu na płeć. Orientacja seksualna

¹⁷ http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0428_EN.html (dostęp: 10.05.2022).

¹⁸ *Ibidem*.

nie mieściła się jednak w definicji płci. Jako przykład takiego orzeczenia może posłużyć wyrok w sprawie *Grant v. South-West Train Ltd.* Sprawa ta dotyczyła pary jedнопłciowej, która w czasie podróży pociągiem nie mogła skorzystać z ulgi stanowiącej benefit pracowniczy. Strona skarżąca próbowała argumentować swoje stanowisko przez porównanie sytuacji pary dwupłciowej do sytuacji pary jedнопłciowej. Wskazywano, że relacje pary są równie stabilne co w związkach dwupłciowych, a co za tym idzie — spełniono kryterium dla uzyskania benefitu. TSUE nie podzielił tego stanowiska¹⁹.

Zarówno traktaty, jak i KPP potwierdzają znaczenie równości w działalności UE. Niemniej jednak w regulacjach dotyczących tego obszaru, zawartych w aktach prawnych, które stanowią pierwotne źródło prawa, określone zostały jedynie podstawowe kwestie w tym zakresie. Bardziej szczegółowe rozwiązania przyjęto w drodze dyrektyw wydanych na podstawie traktatów²⁰.

Na pierwsze przepisy o randze dyrektywy dotyczące zakazu dyskryminacji z powodu orientacji seksualnej przyszło czekać aż do 2000 roku, kiedy przyjęto dyrektywę Rady Europy 2000/78/WE.

5. Faktyczne stosowanie przepisów mających na celu ochronę praw osób nieheteronormatywnych

Przedstawiciele LGBT na całym świecie doświadczają przemocy, nierówności, a w skrajnych przypadkach także tortur i egzekucji. Powodem takiego traktowania jest to, jak wyglądają, kogo kochają i kim są. Orientacja seksualna i tożsamość płciowa są integralnymi aspektami nas samych, które nigdy nie powinny prowadzić do dyskryminacji i wykorzystywania. Realia są jednak inne. Jednym z podmiotów walczących z takim stanem rzeczy jest ILGA-Europe, czyli niezależna, międzynarodowa organizacja pozarządowa, która skupia członków z blisko 45 krajów europejskich. Głównymi obszarami jej działania są propagowanie praw człowieka i równości wobec osób LGBT oraz wzmocnienie ruchu LGBT w Europie i Azji Środkowej²¹. Organizacja corocznie publikuje ranking sporządzany na podstawie krajowych i instytucjonalnych raportów. Doświadczenia osób LGBT i działaczy na rzecz praw człowieka w Europie są różnorodne, bogate i sprzeczne.

Ranking publikowany przez ILGA-Europe pozwala zobrazować równouprawnienie panujące w poszczególnych krajach. Badanie oparte jest na sześciu obszarach, do których zalicza się równość i przestrzeganie zakazu dyskryminacji, integralność cielesną, uzgadnianie płci, prawo do azylu, wolność zgromadzeń oraz rodzinę. W sumie można zdobyć 100 punktów — taki wynik oznacza pełną tolerancję we wszystkich wymienionych wyżej aspektach.

¹⁹ <https://www.equalrightstrust.org/sites/default/files/ertdocs//Grant.pdf> (dostęp: 11.05.2022).

²⁰ M. Kuba, *Zakaz dyskryminacji w zatrudnieniu pracowniczym*, Warszawa 2017, s. 89.

²¹ <https://www.ilga-europe.org/who-we-are/what-ilga-europe/vision-mission-core-values> (dostęp: 20.01.2023).

Liderem rankingu opublikowanego w maju 2022 roku, a zarazem krajem najbardziej tolerancyjnym, siódmy raz z rzędu została Malta, która osiągnęła wynik 92% (78 punktów)²².

Kolejne były Dania (74 punkty), Belgia (72 punkty), a dalej *ex aequo* Norwegia, Szwecja i Luksemburg (68 punktów) oraz Francja (64 punkty). Z kolei kraje najmniej tolerancyjne to Azerbejdżan i Turcja (2 punkty), Rosja i Armenia (8 punktów), Białoruś (12 punktów), Monako i Polska (13 punktów).

Zakaz dyskryminacji i ochrona praw człowieka są ważnymi elementami porządku prawnego. Niemniej jednak dyskryminacja lesbijek, gejów, osób biseksualnych, transpłciowych i interseksualnych utrzymuje się na całym świecie, przyjmując różne formy, w tym nadużycia słowne i przemoc fizyczną. Orientacja seksualna jest współcześnie rozpoznawana jako jeden z czynników stanowiących zakazane kryterium dyskryminacyjne. Mimo to zakres przepisów o randze międzynarodowej pozostaje w tej kwestii ograniczony i nie obejmuje ochrony socjalnej, opieki zdrowotnej, edukacji oraz dostępu do towarów i usług, przez co pozostawia osoby LGBT szczególnie narażone w tych obszarach.

Niewiele lepiej jest, jeśli spojrzeć na regulacje unijne. Jako przykład można wskazać, że nie obejmują one swoim zakresem uznawania stanu cywilnego lub rodzinnego. Z tego względu rozwój przepisów krajowych poszczególnych państw, regulujących zakaz dyskryminacji ze względu na orientację i tożsamość płciową różni się. W niektórych krajach członkowskich pary jedнопłciowe mają prawo do zawarcia małżeństwa, inne państwa zezwalają na alternatywne formy rejestracji, a jeszcze inne nie zapewniają żadnego statusu prawnego parom tej samej płci. Pary jedнопłciowe mogą przy tym mieć prawo do adopcji dzieci i uzyskiwania dostępu do wspomaganego rozrodu albo wręcz przeciwnie — nie mają takiego prawa. Wszystko zależy przy tym od wewnętrznych przepisów przyjętych przez poszczególne państwa. Niemniej jednak taka rozbieżność ma szczególne znaczenie na przykład dla partnerów z dwóch państw członkowskich o różnych standardach, którzy chcą sformalizować/zalegalizować swój związek, czy dla par jedнопłciowych i ich rodzin pragnących przenieść się do innego państwa członkowskiego.

Zwalczanie dyskryminacji stało się częścią polityki wewnętrznej i polityki zewnętrznej na arenie międzynarodowej. Jednak działania w tym obszarze pozostają problematyczne, gdy dotyczą kwestii związanych z obszarami tradycyjnie zarezerwowanymi dla polityki krajowej, takimi jak stan cywilny i prawo rodzinne. W niektórych częściach świata negatywne postrzeganie osób LGBT znajduje odzwierciedlenie w surowych przepisach. Konsensualne akty homoseksualne między dorosłymi są nielegalne w co najmniej 72 krajach, a w ośmiu z nich są karane śmiercią²³. Od 2013 roku kilka krajów wprowadziło nowe przepisy kryminalizujące zachowania osób tej samej płci. Inne, w tym niektóre kraje europejskie,

²² <https://www.rainbow-europe.org/country-ranking> (dostęp: 20.01.2023).

²³ *Ibidem*.

przyjęły *homosexual propaganda laws*, a więc ustawy propagandowe, lub dyskutowały nad ich przyjęciem. Niemniej jednak państwa te zostały skrytykowane przez ONZ i UE za ograniczanie praw osób LGBT²⁴. Organizacje praw człowieka zauważyły również, że takie ustawodawstwo może stworzyć atmosferę zastraszania i zachęcać do homofobii i przestępstw z nienawiści.

Według danych z raportu ILGA World *State-sponsored homophobia* zgodnie ze stanem na 15 grudnia 2020 roku istnieje 70 państw członkowskich ONZ (35%), które penalizują dobrowolne akty seksualne osób tej samej płci: w 68 z nich obowiązują prawa jawnie kryminalizujące dobrowolne czyny seksualne osób tej samej płci, a dwa kolejne penalizują takie czyny mimo braku bezpośrednich przepisów w tym zakresie²⁵. Sześć państw członkowskich ONZ nakłada karę śmierci na osoby tej samej płci dopuszczające się dobrowolnych aktów seksualnych, z czego trzy w Azji (Iran, Arabia Saudyjska i Jemen) i trzy w Afryce (Nigeria, Sudan i Somalia). Ponadto kara śmierci jest możliwa w pięciu państwach członkowskich ONZ: Mauretanii, Zjednoczonych Emiratach Arabskich, Katarze, Pakistanie i Afganistanie. Co ciekawe, 31 państw członkowskich ONZ (44%) penalizuje dobrowolne akty seksualne pomiędzy osobami tej samej płci karą pozbawienia wolności do ośmiu lat, podczas gdy pozostałe 26 państw członkowskich (37%) nakłada jeszcze surowsze kary — od dziesięciu lat więzienia do dożywotniej kary pozbawienia wolności.

Biorąc pod uwagę ograniczanie wolności słowa i zrzeszania się, należy wskazać, że co najmniej 32 państwa członkowskie ONZ (17%) wprowadziły przepisy ograniczające swobodę wypowiedzi. Obejmuje to przepisy i regulacje, które zabraniają promowania homoseksualizmu lub „nietradycyjnych” stosunków homoseksualnych w mediach lub internecie, a także tak zwane ustawy propagandowe. Ponadto 41 państw członkowskich ONZ (21%) ma regulacje prawne w zakresie ograniczenia możliwości rejestracji lub prowadzenia organizacji pozarządowych zajmujących się kwestiami orientacji seksualnej. Uzasadnieniem tych ograniczeń jest zazwyczaj to, że działania takich organizacji są nielegalne, niemoralne lub sprzeczne z interesem publicznym. Te dwa rodzaje praw, często współistniejące ze sobą, stanowią poważne wyzwanie dla działaczy i obrońców praw człowieka w terenie. Jeśli chodzi o przepisy chroniące ludzi przed dyskryminacją ze względu na orientację seksualną, istnieje dziewięć państw członkowskich ONZ (5%), które konstytucyjnie zakazują dyskryminacji ze względu na orientację seksualną. Ponadto warto również wskazać, że łącznie 26 państw członkowskich ONZ (13%) uznaje małżeństwa osób tej samej płci. Większość z tych państw znajduje się w Europie (62%) i Ameryce Północnej (7%), a niewielka ich liczba znajduje się w Ameryce

²⁴ A. Carrol, L.R. Mendos, *State-Sponsored Homophobia. A World Survey of Sexual Orientation Laws: Criminalisation, Protection and Recognition*, Geneva 2017, s. 59.

²⁵ L.R. Mendos, *State-Sponsored Homophobia 2019*, Geneva 2019, s. 60.

Łacińskiej i na Karaibach (19%) oraz w Oceanii (17%). Republika Południowej Afryki pozostaje jedynym państwem członkowskim ONZ w Afryce, które uznaje małżeństwa osób tej samej płci.

Spośród państw członkowskich ONZ 27 (14%) uznaje związki partnerskie osób tej samej płci. Jeżeli chodzi zaś o adopcję, 30 państw członkowskich ONZ (16%) dopuszcza adopcję biologicznego dziecka jednego z partnerów przez drugiego, z kolei 27 państw (14%) zezwala na wspólną adopcję.

W skali globalnej państwa członkowskie UE wydają się na pozór bardziej przyjazne osobom LGBT od reszty globu. Państwa członkowskie UE są stronami całego szeregu międzynarodowych, w tym EKPC, która określa katalog praw podstawowych dla wszystkich. Jednocześnie UE może pochwalić się jednym z najbardziej obszernych zestawów przepisów antydyskryminacyjnych na świecie. Ponadto UE promuje prawa osób LGBT na arenie międzynarodowej. Wśród licznych przykładów można wymienić zainicjowanie deklaracji ONZ wzywającej do światowej dekryminalizacji homoseksualizmu.

Jednak jeśli chodzi o żywe doświadczenia osób LGBT w UE, obraz jest bardziej zróżnicowany. Z jednej strony badania opinii publicznej sugerowały, że coraz więcej Europejczyków uważa, że ich kraje są stosunkowo wolne od dyskryminacji. Badanie Eurobarometru na temat dyskryminacji wykazało, że Europejczycy byli średnio mniej skłonni do dyskryminacji ze względu na orientację seksualną niż podczas poprzednich badań. Więcej osób uważa z kolei, że dyskryminacja ze względu na tożsamość płciową (transpłciowość lub transseksualność) jest powszechna, co czyni orientację seksualną i tożsamość płciową drugą i trzecią najczęściej wskazywaną podstawą dyskryminacji w UE.

Raporty Agencji Praw Podstawowych na temat homofobii i dyskryminacji ze względu na orientację seksualną w państwach członkowskich UE, sporządzone w 2020 roku na wniosek Parlamentu Europejskiego, potwierdzają zakres homofobii, transfobii i dyskryminacji doświadczanych przez osoby LGBT w całej Europie. Według tych raportów ataki werbalne i fizyczne na osoby LGBT występowały we wszystkich państwach członkowskich. Badania pokazują również, że postawy wobec osób transpłciowych wydają się szczególnie negatywne, a poziom transfobicznej przestępczości z nienawiści jest bardzo wysoki²⁶.

Można argumentować, że te zjawiska społeczne znajdują odzwierciedlenie na poziomie politycznym. Agencja Praw Podstawowych udokumentowała przypadki podlegania polityków do dyskryminacji, nienawiści lub przemocy. Ponadto, również wydarzenia związane z LGBT i inne publiczne demonstracje na rzecz praw osób LGBT spotkały się z oporem ze strony władz w co najmniej czterech państwach członkowskich.

²⁶ https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2020-lgbti-equality_en.pdf (dostęp: 20.01.2023).

Wśród państw UE w sprawach dotyczących podżegania do nienawiści wobec mniejszości seksualnych w latach 2016–2020 orzekły organy Bułgarii, Chorwacji, Grecji, Litwy, Holandii czy Polski.

Dla przykładu — w lutym 2016 roku Sąd Apelacyjny w Amsterdamie utrzymał w mocy wyrok skazujący lokalnego polityka, który został uznany za winnego podżegania do dyskryminacji homoseksualistów, a także ich obrażania. Polityk, reprezentując swoją partię podczas wywiadu telewizyjnego w lutym 2014 roku, oświadczył między innymi, że homoseksualiści są brudni, a nadto że normalne jest ich nienawidzenie, dlatego też powinni zostać wydaleny z Amsterdamu. Sąd Apelacyjny w Amsterdamie orzekł, że uwagi te są „tak sprzeczne z Konstytucją i podstawowymi zasadami holenderskiego demokratycznego państwa konstytucyjnego, że nie są godne ochrony”.

W sprawie dotyczącej podżegania do przemocy wobec homoseksualistów Sąd Rejonowy w Kielcach stwierdził w maju 2016 roku między innymi, że lokalny radny oraz siedem innych osób są winni grożenia uczestnikom demonstracji przeciwko homofobii. Radny wraz ze współsprawcami krzyczeli oświadczenia wzywające do pobicia, zagazowania lub zabicia homoseksualistów. Co istotne, w momencie wydania wyroku polski kodeks karny nie zawierał przepisów bezpośrednio związanych z podżeganiem do nienawiści wobec homoseksualistów. Sprawa została zatem rozstrzygnięta na podstawie art. 119 kodeksu karnego, odnoszącego się do pojęcia „bezprawnego zagrożenia”, a więc sytuacji, w której dochodzi do gróźb w sposób wywołujący u danej osoby uzasadniony strach.

Podżeganie do nienawiści wobec osób LGBT nie dotyczy tylko osób dorosłych, czego przykładem może być na przykład orzeczenie sądu w Rijecie w Chorwacji, które dotyczyło postu opublikowanego przez małoletniego na stronie Stowarzyszenia Dumy Zagrzebskiej, wzywającego do pobicia homoseksualistów, wymordowania ich i eksterminacji. Biorąc pod uwagę wiek sprawcy, sąd wydał mu naganą, podkreślając jednocześnie, że jego działania naruszały godność człowieka i polegały na podżeganiu do nienawiści ze względu na orientację seksualną.

Sprawa na Litwie dotyczyła filmu zamieszczonego na YouTube zatytułowanego *Bóg nienawidzi homoseksualistów*. Wideo opowiada o tym, że homoseksualiści są przeklęci przez Boga, że będą płonąć w piekle, a do kodeksu karnego powinien zostać ponownie wprowadzony zakaz homoseksualizmu. Sąd Rejonowy w Kownie w październiku 2014 roku orzekł, że przesłanie tego filmu było przestępstwem kryminalnym oraz podlegało do nienawiści i dyskryminacji ze względu na orientację seksualną. Choć powyższe przykłady dotyczą państw UE, to z napiętnowaniem osób LGBT mamy do czynienia na całym świecie. Co szczególnie niepokojące, dopuszczanie się działań dyskryminujących, a także podżeganie do dyskryminacji dotyczą coraz młodszej grupy mieszkańców świata.

Istnieją znaczne różnice między państwami w kwestii chociażby postrzegania przez społeczeństwo małżeństw osób tej samej płci i adopcji dzieci przez

pary tej samej płci. Również przepisy krajowe różnią się znacznie pod względem prawnego uznania związków osób tej samej płci i adopcji. Można powiedzieć, że w tej dziedzinie istnieje linia podziału między państwami członkowskimi, które przystąpiły do UE przed 2004 rokiem, a tymi, które przystąpiły do niej później. Niektóre z tych ostatnich (Bułgaria, Chorwacja, Węgry, Łotwa, Litwa, Polska i Słowacja) wprowadziły zakazy dotyczące małżeństw osób tej samej płci. Można argumentować, że odmowa tych krajów (które nie zezwalają parom jedнопłciowym na zawieranie małżeństw), mająca na celu przyznanie takim parom pewnych korzyści w dziedzinach objętych dyrektywą o równości zatrudnienia, jest praktyką dyskryminacyjną. Według raportu Parlamentu Europejskiego z czerwca 2018 roku małżeństwa jedнопłciowe są dozwolone w trzynastu krajach członkowskich UE: w Holandii (od 2001 roku), Belgii (od 2003 roku), Hiszpanii (od 2005 roku), Szwecji (od 2009 roku), Portugalii (od 2010 roku), Danii (od 2012 roku), we Francji (od 2013 roku), w Luksemburgu (od 2015 roku), Irlandii (od 2015 roku) oraz w Finlandii, na Malcie i w Niemczech (od 2017 roku). Do ogólnej liczby krajów, podobnie jak w przypadku rankingu dotyczącego możliwości zawierania małżeństw jedнопłciowych, wliczono także Wielką Brytanię (Anglia i Walia od 2013 roku, Szkocja od 2014). Większość pozostałych państw członkowskich uznaje związki podobne do małżeństwa lub jakiejś formy umowy bądź rejestracji. Należą do nich Słowenia, której ustawa o partnerstwie cywilnym, wprowadzona w życie w lutym 2017 roku, daje partnerom tej samej płci takie same prawa jak małżeństwom, z wyjątkiem dostępu do wspólnej adopcji i zapłodnienia *in vitro*. Do tego rodzaju krajów należy zaliczyć także Estonię, której ustawa o kohabitacji obowiązuje od 2016 roku. Z kolei Włochy, jedyny kraj zachodnioeuropejski, który nie miał żadnej formy uznanego partnerstwa, przyjął ustawę uznającą związki cywilne między parami osób tej samej płci w maju 2016 roku. Sześć krajów: Bułgaria, Łotwa, Litwa, Polska, Rumunia i Słowacja nie zapewnia prawnego uznania dla związków osób tej samej płci.

Jeszcze bardziej ograniczone pozostają prawa adopcyjne, nawet w przypadku krajów, które dopuszczają zawieranie małżeństw²⁷. Pełna wspólna adopcja przez pary tej samej płci jest legalna w 13 krajach UE: w Holandii (od 2001 roku), Szwecji (od 2003 roku), Hiszpanii (od 2005 roku), Belgii (od 2006 roku), Danii (od 2010 roku), we Francji (od 2013 roku), na Malcie (od 2014 roku), w Luksemburgu (od 2015 roku), Austrii (od 2016 roku), Irlandii (od 2016 roku), Portugalii (od 2016 roku), Finlandii i Niemczech (od 2017 roku). Z kolei w Słowenii (od 2011 roku) i Estonii (od 2016 roku) zezwolono na niepełną adopcję dzieci, a więc adopcję biologicznego dziecka jednego z partnerów pary będącej w zarejestrowanym związku przez drugiego partnera. Chorwacja od 2014 roku pozwala osobie homoseksualnej (zarówno w związkach zarejestrowanych, jak i niezarejestrowa-

²⁷ <https://www.sexualrightsinitiative.org/resources/ilga-report-state-sponsored-homophobia> (dostęp: 30.03.2023).

nych) stać się opiekunem dla dziecka jej partnera, podczas gdy w Grecji pary jednopłciowe w zarejestrowanych związkach partnerskich mogą wspierać partnera w wychowaniu biologicznego dziecka, ale nie mogą adoptować. Do ogólnej liczby krajów wliczono także Wielką Brytanię (Anglia i Walia od 2013 roku, Szkocja od 2014 roku). Badania opinii publicznej wykazują duże zróżnicowanie postaw społecznych w tej kwestii w całej Europie.

6. Zakończenie

Międzynarodowy status osób LGBT dotyczy nie tylko kwestii prawnych, lecz także społecznych. Dopiero uwzględnienie tych dwóch obszarów najpełniej ukazuje, jaki jest wpływ sposobu postrzegania osób LGBT przez społeczeństwo na zagwarantowanie realizacji zasady niedyskryminacji. W niniejszym opracowaniu przedstawiono przepisy dotyczące instrumentów ochrony osób LGBT. I choć zostały one ujęte zarówno na gruncie prawa międzynarodowego, jak i przepisów Rady Europy czy UE, to konfrontacja orzeczeń i aktów prawnych, które wpływają na kształtowanie praw osób LGBT, z ich rzeczywistym stosowaniem w porządkach krajowych ukazuje, jak różny jest sposób wdrażania i stanowienia praw dotyczących osób LGBT. Poddawszy analizie przepisy prawa międzynarodowego, można dywagować, dlaczego kryterium dyskryminacji z uwagi na orientację seksualną pojawia się w przepisach dopiero w 1977 roku (traktat amsterdamski), skoro dyskryminacja z uwagi na inne czynniki funkcjonowała w przepisach wcześniej. Z kolei na gruncie prawa UE największe wątpliwości zdaje się generować istniejący model prawny zwalczania dyskryminacji, a konkretnie jego niejednolitość. Dyskryminacja z uwagi na orientację seksualną została zakazana. Co przy tym istotne, na tle pozostałych kryteriów dyskryminacyjnych w dalszym ciągu orientacja seksualna jest chroniona w stosunkowo wąskim obszarze — obejmującym wyłącznie zatrudnienie, pracę i szkolenia zawodowe.

Osobiste przekonania, historia i tradycja w wielu miejscach na świecie nadal stanowią uzasadnienie dla dyskryminacji. W tych krajach kluczowa jest zmiana społeczno-polityczna, która niewątpliwie musi nastąpić. Zapewnienie równości wymaga współpracy organów zarówno krajowych, jak i międzynarodowych i unijnych, a także systematycznego działania całego społeczeństwa. Istotne jest przy tym przede wszystkim zwiększanie świadomości społecznej, przez zapewnienie odpowiedniej edukacji na temat osób nieheteronormatywnych. Wyedukowanie społeczeństwa może stać się przyczynkiem do podjęcia działań mających na celu respektowanie osób LGBT, a w końcu — do trwałych zmian społeczno-politycznych i dostosowania krajowych aktów prawnych do przepisów unijnych i międzynarodowych.

Podsumowując powyższe rozważania, można dojść do wniosku, że istniejący model prawny zwalczania dyskryminacji z całą pewnością nie jest jednolity. Z uwagi na kryteria wymienione w dyrektywie 2000/78, a więc wiek, religię

i światopogląd, orientację seksualną oraz niepełnosprawność, dyskryminacja jest zakazana wyłącznie w zakresie zatrudnienia, pracy i szkolenia zawodowego. Zatem mimo że dyskryminacja ze względu na orientację seksualną (oraz inne kryteria wymienione w dyrektywie) została zakazana, to nadal orientacja seksualna pozostaje chroniona w stosunkowo wąskim obszarze. Co więcej, można zauważyć znaczne rozbieżności pomiędzy stopniem dostosowania prawodawstwa krajowego do analizowanych powyżej przepisów wśród krajów UE. Obowiązkiem wynikającym zarówno z Karty Narodów Zjednoczonych, jak i Powszechnej deklaracji praw człowieka jest ochrona praw wszystkich i wszędzie, niemniej jednak bez zmian społeczno-politycznych popartych edukacją nie ma przestrzeni na polepszenie sytuacji osób LGBT w krajach zamykających ranking ILGA.

Bibliografia

- Burek W., Klaus W., *Definiowanie dyskryminacji w prawie polskim w świetle prawa Unii Europejskiej oraz prawa międzynarodowego*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 11, 2013.
- Carrol A., Mendos L.R., *State-Sponsored Homophobia. A World Survey of Sexual Orientation Laws: Criminalisation, Protection and Recognition*, Geneva 2017.
- Filipek P., Połatyński Ł., Żytewicz N., *Równe traktowanie w życiu społecznym. Wybrane zagadnienia prawa europejskiego i polskiego*, Kraków 2008.
- Kuba M., *Zakaz dyskryminacji w zatrudnieniu pracowniczym*, Warszawa 2017.
- Maliszewska-Nienartowicz J., *Dyskryminacja pośrednia w prawie Unii Europejskiej*, Toruń 2012.
- McHugh C., *The Equality Principle in UE Law: Taking a Human Rights Approach?*, „Irish Student Law Review” 14, 2006.
- Mendos L.R., *State-Sponsored Homophobia 2019*, Geneva 2019.
- Michalak D., Oleksiewicz I., *Zakaz dyskryminacji kobiet i mężczyzn jako podstawowa zasada w prawie wspólnotowym*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2009, nr 2.
- O prawach człowieka. Księga jubileuszowa Profesora Romana Wieruszewskiego*, red. G. Baranowska et al., Warszawa 2017, LEX.
- Prawo międzynarodowe publiczne. Wybór dokumentów*, red. A. Przyborska-Klimczak, Lublin 1996.
- Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Komentarz*, red. A. Wróbel, Warszawa 2012.
- Wencel K., *Dowodzenie w sprawach o dyskryminację. Możliwości i ograniczenia udowodnienia nierównego traktowania*, „Analizy. Raporty. Ekspertyzy” 2011, nr 7.
- Wróbel A., *O niektórych problemach sądowego stosowania Karty Praw Podstawowych*, [w:] *Karta Praw Podstawowych w europejskim i krajowym porządku prawnym*, red. A. Wróbel, Warszawa 2009.
- Wróbel A., *Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Komentarz*, t. 1, Warszawa 2012.

Akty prawne

- Dyrektywa nr 76/207 z 9 lutego 1976 roku w sprawie wprowadzenia w życie zasady równego traktowania kobiet i mężczyzn w zakresie dostępu do zatrudnienia, kształcenia i awansu zawodowego oraz warunków pracy (Dz. Urz. UE L 39 z 14 lutego 1976 r.).
- Karta Narodów Zjednoczonych z dnia 24 października 1945 roku (Dz.U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90 z późn. zm.).
- Komunikat Komitetu Praw Człowieka z dnia 4 kwietnia 1994 roku o nr 488/1992.

Międzynarodowy pakt praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169).

Międzynarodowy pakt praw obywatelskich (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167).

Wyrok TSUE z dnia 22 maja 2014 roku w sprawie C-356/12, EU:C:2014:350.

Źródła internetowe

<http://www.agediscrimination.info/case-reports/2011/9/8/hennigs-v-eisenbahn-bundesamt-and-land-berlin-v-mai>.

http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0428_EN.html.

<https://www.equalrightstrust.org/sites/default/files/ertdocs//Grant.pdf>.

https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2020-lgbti-equality_en.pdf.

<https://ilga.org/about-us/annual-reports-documents>.

<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html>.

<https://www.sexualrightsinitiative.org/resources/ilga-report-state-sponsored-homophobia>.

<https://siecobywatelska.pl/wp-content/uploads/2018/02/Opinia-Zawidzka-%C5%81ojek.pdf>.

http://www.ptpa.org.pl/site/assets/files/1153/protokol_nr_12_do_kwslwfdk.pdf.

<https://www.rainbow-europe.org/country-ranking>.